

Берестечко (скорочено)

Ліна Костенко

Ліна Костенко

Берестечко

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

Історичний роман у віршах

Це книга про одну з найбільших трагедій української історії – битву під Берестечком. Написана ще в 1966 – 67 роках, вона згодом не раз дописувалась на всіх етапах наступних українських трагедій – і після поразки 60-х років, і в безвиході 70-х, і в оманливих пастках 80-х.

Протягом цього часу з конкретної поразки під конкретним Берестечком тема цього роману переростала у філософію поразки взагалі... і в необхідність перемоги над поразкою...

Битва під Берестечком (червень 1651 року) – наймасштабніший бій Хмельниччини, який відбувся біля містечка Берестечко між Військом Запорозьким під командуванням Богдана Хмельницького і союзним йому кримськотатарським військом Іслама III Геря з одного боку, та армією Речі Посполитої під командуванням Яна II Казимира з іншого.

"Оце і все. Ця галич над містечком.

Народе вільний, аж тепер ти – віл.

Моя поразка зветься Берестечком.

На Київ наступає Радзивілл..."

Цими словами починається роман у віршах. Їх говорить сам Богдан Хмельницький, і увесь твір – це його монолог. Гетьман дорікає собі у поразці, кається, що об'єднався з бусурманами, які зрадили його:

"Хмелій, Хмельницький!

Де ж твої клейноди?

Де корогви? Де грім твоїх музик?

Де в битвах завойовані свободи?

Де твій Богун, Пушкар і Джеджалик?

Козак Небаба, ох, таки ж не баба!

Якби під ним не встрілили коня,

хіба б поліг від рук якогось драба

козак Небаба, вихрові рідня?!"

згадуючи попередні переможна битви під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, гетьман думає, чому ж зазнав поразки.

"Оце і все. Одна така поразка
закреслює стонадцять перемог!
І що тепер? Що вдіять, що почати?
Ні булави, ні війська, ні почати.
Моя вина. Мій гріх перед людьми.
Усе ж було за нас.
Чому ж програли ми?!"

Хмельницький згадує, як він зі стотисячним військом вирушав у бій. Татари йшли разом з ними. Польським гусарам, які мали важкі обладунки, було важко битися з козами, тож кожен козак "пихату шляхту сік на дрібен мак". Полки ворога уже відступали, близька була перемога, але почався дощ, гроза. "Впав Амурат. Поліг Муффрах-мурза". Кілька днів гетьман тримав оборону, але весь час лив дощ:

"Ні шанця врий. Ні хліба підвези.
Одсирів порох. Ржаві самопали.
Гармати грузнуть. Валить вітролом.
І треба ж так, щоб зливи саме впали!
Найгірше коням..."

Зі свого шатра битву спостерігав хан, який раптом вигукнув: "Гетьман зрадив!" і забрався разом зі своїми мурзами. Хмельницький не знав, що робити: чи хана завертати, чи продовжувати бій. Зараз гетьман докоряє собі, що довірив командувати іншим, а сам кинувся навздогін хану.

Коли гетьман наздогнав хана, його зловили, відібрали шаблю, пістолі і завели у намет. В цей час козаки чекали гетьмана пів суботи і цілу неділю, і аж до четверга відбивали поляків, а якісь перекинчики шептали козакам, що Хмельницький їх покинув. А гетьман сидів у полоні в хана, який говорив, що його одурили, бо поляків значно більше, у них є легіони, гармати, а в татар – лиш стріли та "Алла". Гетьман казав, що кликав татар, бо це дуже важливий бій, і до того ж заплатив їм і дав коней.

У полоні Хмельницький стає свідком, як татари приводять до хана дівчину, яку вкрали десь на селах. Хмельницькому не подобається, що хан поповнює свій гарем в такий час. Гетьман роздумує над тим, що не має допомоги ні від кого:

"Від брата до брата
Ходжу – як від Понтія до Пілата.
Куди не поткнешся – один ярем.
І кожен тягне тебе, душогуб, –
за руки – Річ Посполита з царем,
азіяти – за п'яти.
Литва – за чуб.
Лежу розп'ятий, та вже раз п'ятий!
А кожен катюга мій – масткослов.
Долоні мої процвяховані ятрянсья.
а пси шолудиві злизують кров.

Я воскресаю і знову гину.

Несу свій хрест на свої Голгочі

А цар стромляє мені у спину

Свої двойлезі каправі очі".

Але Хмельницький впевнений, що помста попереду:

"Чекайте,

за муку мою страсну,

за те, що в неволі клякну -

ох же ж і встану, ох і струсну,

ох же ж об землю і хряпну!"

Іслам-Гірей вимагає викуп. Хмельницький посилає до сина і роздумує про хитрого хана:

"То він ці села кров'ю заскородить.

То хоче ласки в короля зажить.

Це хитрий хан, він знає, що він робить, -
якщо побіг, то він уже біжить.

Татари - ні. Народ не зрадить зроду.

Їх за два дні сім тисяч полягло.

Або ногойці. Пригорща народу.

А понад них вірніших не було...

Але біда спіткала і ногойців -

загинув брат мій, друг мій Тугай-бей".

Хмельницький зробив спробу втекти з полону, але його зловили і приставили до нього яничар. Дівчина-полонянка співчутливо дивилася на гетьмана, який опинився у такій безвиході. Хан, на думку Хмельницького, "гаремник, цап гірський, бабій", бо возить разом з собою гарем, дружин, усі розкоші та збирає ще й по селах дівчат.

Джура привозить гроші, і гетьмана відпускають. Віддавши останні гроші, Хмельницький викупляє ту полонянку, одну зі всього ясиру. Джурі подобається ця дівчина. Утрох вони їдуть пустими селами, винищеними татарами, і гетьман думає про всіх полонянок, яких тепер продаватимуть у Кафі туркам:

"Простіть мене. Від Ворскли до Дунаю.

По саме море, по Стамбул простіть!"

Біля свого села дівчина попрощалася і пішла шукати рідню. Гетьман їде далі і бачить людей, вимушених переселенців, що їдуть шукати кращу долю. За їх нещастя гетьман картає себе:

"Обпалить часом думка крижана -

ось люди йдуть, а скрізь одна руїна.

І поки я їх визволю з ярма,

то чи не мертва буде Україна?

...Десь при воді спинившись підводою,

де вже воли до ясел заревуть,

бездомні люди, спрагли за свободою,
свої селитьби слободами звуть.
Але ж яка біда цьому народу!
Що він біду міняє на біду.
Бо хтозна, чи він знайде там свободу,
чи ще одну збудує слободу".

Хмельницький перевдягається на звичайного дядька і заходить в корчму. Він чує, як люди лають за все гетьмана, навіть за те, що Гелена була ляшкою. Гетьман рушає далі:

"Поля й поля. Півонія і півень.
Дрімайлівка, Нехаївка, Сватки.
А де ж мої Немиринці і Гнівась,
Велике Дрюкове, Драчі, Шабельники?!
Мій Лютіж, мій Перечим і Суцани,
Копичинці, Зозулинці, Тальне,
Попасне, Очеретяне, Гречане,
Затишне, Бурякове і Хмільне!
Прилуки, Луки, Липи, Липовеньки.
Лелеківки, Березівки, Стави.
Дубовий Гай, Гильці, Берестовеньки,
Великі Бубни - що ж задубли ви?!
Пивці. Підварки. Вергуни. Баштанівка.
Висока Піч, Домашлин і Пії.
Житомир. Воегоща. Каєтанівка.
Межирич, Коломия, Турбаї.
Мала Дівця і Піщані Броди.
Вишневий Хутір, Хортиця, Хотин.
Підгайчики. Опішня. Обиходи.
Батурин, Бережани, Рогатин!
Он Димер - все димарики й домарики.
Сховалися, либонь, під хвартухи
Мар'янівкам, Мотронівкам, Варварівкам
Іваньки, Андруші і Явтухи.
Велика Глуша. Жаботин і Гадяч.
Тишки. Почали. Вовковії. Стрий.
Куди не глянеш - Гайворон і Галич.
Чорнобиль, Чорнобай і Чорторий.
А оніно -
Халча, Шандра, Кандиби.
Келеберда, Калга, Темрюк, Ташлик.
Оце ваш слід, приблуди і задиби,

отой татарський клекіт – Кагарлик!
Бербери. Печеніги. Карачаївці.
Підляшки. Годи-Турка. Москалі.
Відчаялась. Втомилась. Призвичаїлась.
Чунгул, Пекельне – на своїй землі!
О Дар-Надія! Ждани та Бояни.
Іркліїв. Мліїв. Злобин веремій.
Великий Стидин. Халеп'я. Холоп'є!
Ліпляве братолюбних Балаклій.
А он і Київ. Подивись – та пильно.
Моя Вкраїно, ти це чи не ти?
Скрізь Лиховки, Недогарки, Топильно,
Погарщина і Рубані Мости.
Зарубинці. Попільня. Попелюхи.
Попонне. Погорільці. Гробове.
Нежиловичі. Несолонь. Свинюхи.
Кальне, Грузьке, Холодне і Криве!
Бориничі. Дуліби. Гориславичі.
Яриловичі. Княжичі. Пеньки.
Старі Червища і Нові Безрадиці
Нові Голгочі на Чотирбоки!
Спасибівка. Терпилівка. Адами.
Звенигород. Гостомель. Хотимир
Мала Глумча з Веселими Тернами
і П'ятихатки між Семимогил.
Усім віграм відкритий на Роздолі,
на Кусноньки подертий у ярмі –
великий край Неданової Волі!
Хто ж волю дасть, як не взяли самі?!

Далі і далі йде гетьман і знову чує від людей, що він винен в усіх бідах, бо: "Київ стогне від литвина, і шляхта знову шастає проз Львів". А якийсь кобзар з поводитирем сказали йому, що всюди де ходили, гетьманська влада вже не чинна.

Хмельницький приїжджає у Чигирин. Ніхто його вже не вважає гетьманом. Він ховається в урочищі Гончарі. Там спить на сіні, піп Шрамко носить йому чутки із Павлочі, а ще з'являється відьма, яка попереджувала перед боєм, що буде дощ і зрада.

"...Як звуть її, не знаю. Явдоха, Настя, Ївга.

Віщує і ворожить, і рани замовля.

Вона мені впеклася. Вона мене заїла.

Але такої відьми нема і в короля".

Біля гетьмана є ще старий зброяр, який лишився охороняти руїни. Зброяр і джура стережуть вали. Гетьман оплакує у паволоцькій фортеці усі загиблих у бою:

"А я тремтячими руками
в оцій фортеці день по дню
тіла, погризені вовками
в бездонну душу хороню.
А хто ж вас, хлопці, зміряє очеретиною?
Хто в чистім полі витеше труну?
Хто пом'яне сльозою, хто четвертиною?
Хто заболить словами об струну?
Хто вас впізнає у кривавім клоччі?
Хто крім дощів поткнеться вас обмить?
Хто гайворонням вицабані очі
червоною китайкою затьмить?
Які ж вас дзвони одридають?
Хто проведе у Божу путь?
Своїх – то з честю поховують
А наших – просто загребуть.
Назвуть вас зрадниками, страдники
імено ваше осквернять.
А раз ви зрадники, то й зрадники
то можна й землю зарівнять.
Та не яку ж, а вашу власну,
що ви за неї полягли
Ви ж до чужих земель не сласні, –
кого ж ви зрадили коли?!
Яку порушили угоду,
чого хотіли не свого?
Таж зрадник власного народу –
хто вірний ворогу його!"

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

Хмельницький згадує свою минулу славу, перемоги, дружні відносини з іншими державами:

"...Писарчуки універсали
писали з голосу мого.
Сам Кромвель, Кромвель з-за туманів
мені вітання слав як брат.
Дрижала Порта Оттоманів,
Молдова, Крим і Семиград!
Не підкоряв чужих народів.
Пошану шаблею здобув.

І судний грім моїх морських походів
ще й досі чують Кафа і Стамбул.
Ще наша воля не світала,
вже знав, для чого я живу.
Ходив із батьком на султана
і з Сагайдачним на Москву!
Я Польщу в Польщу пересунув.
Мав жовч і мед в каламарі.
Моїх полковників парсуни
британські пишуть малярі.
Посол з Венеції з'являвся.
Султан турецький слав дари.
Я визволяв, я визволявся!
Я міг сказати правду при
самому Богові!.."

Ніколи українці не зазіхали на чужі землі, а лиш захищали свої, і гетьман роздумує про те, що мусив чубрикатися в ноги і перед короною, і перед царем. Найбільше йому соромно зараз перед Богом:

"Я все спізнав, усі закони вовчі.
І чорту - на, і Богу - на.
Та найстрашніше - очі, очі! -
скажені очі Богуна.
Чоло і вічі - справи чоловічі.
А на Страшному стрінемось Суді,
Богун мені подивиться у вічі, -
що я скажу йому тоді?!"
"...Бо правда що? Поможеться, якраз.
Недарма кажуть: "щирі українці".
Ця клята щирість погубляє нас.
Отак скажу я на Суді Страшному.
Умру в багні, воскресну в Богуні.
Бо він - Іван. Іван - то є син Грому.
Він брат всього святого у мені.
А ви, що звикли продавати
слова і славу, хром і храм, -
мої слова ревидувати
не вам, паскудники, не вам!"

Гетьман роздумує, що міг вибрати спокійне життя: жити собі в Суботові, бути хуторянцем, домодержавцем, доскочити похвали у панства:

"Якби я тільки захотів продатись,
мені б за мене дорого дали..."

Тоді б Чаплинський не відібрав у нього хутір, Потоцький не хотів би відрубати Хмельницькому голову...

Гетьман дізнається, що замість нього військо очолив Богун, який вночі через болото і річку Пляшеву перевів тридцятитисячне військо. Щоб загатити болота, козаки використовували хмиз, жупани, вози, повсть:

"Богун останній увійшов у ліс.

А сторопілим після сну гусарам
лишив болото з греблею взаміс!"

"Ось я тут п'ю горілку-запридуху.

А може, хай вже гетьманує він?

Той вміє так розколихати духа,
що Україна загуде як дзвін.

О, той не стане політикувати
і під мечем не всидить, як Дамокл.

Той буде сам мечі собі кувати.

Не старчить сталі – викує з думок".

Гетьман бачить, що його джура закоханий у ту дівчину, яку вони викупили у хана. Хмельницький згадує свою молодість, коли теж кохав:

"Я теж кохав. Та доленьки і дива

в житті у мене так і не було.

Було у мене щастя полинове.

Красуня, пані, жінка, не дівча.

На неї задивлялися панове

усього чигиринського ключа

Була як чад. В любові невтоленна.

Була як опік серця і чола.

Ото колись одна така Гелена

і до війни троянців довела".

Повз очі Хмельницького проходить усе життя: батько, матір, їхній дім на Замковій горі, походи з батьком, полон, у якому Богдан провів 2 роки у Стамбулі.

Шрамко повідомляє гетьману, що за його голову король дає 10 000 золотих, і Богдан думає:

"Чи ми вже й справді прогнівили Бога?

Чи ми вже здобич для чужих сваволь?

То хану дай за себе відкупного,
то голову оцінює король!"

Згадує гетьман і Гелену – свою дружину. Син Тиміш, якому Гелена доводилась мачухою, повісив її саме перед боєм. Батько згадує слова сина:

"Батьку, я покарав оту шльоху!

Ти був сліпий. То душа блудодійська

Вона не варта твоєї любові.

Коли я додому заскочив – для війська
в коморі взяти ті гроші скарбові, –
їх не було вже. Бо пані дому
ключ віддала своєму коханцю".

За наказом Тимоша коханців повісили. Син назвав мачуху "зеленою гадиною".
Гетьман теж називає Гелену змією зеленою, і згадує:

"Ходила, наче королева.

А як мінилася в лиці,
коли сорочка перкалева згорала в мене у руці!

Шляхтянка пишна і лукава,
щоб я достоту скаженів,
тремкою цнотою лякала,
то скаже: мій,
то скаже: ні!

В гарячці губ, в нестямі тіла,

В шалу розчахнутих колін
які слова ти шепотіла
шовковим голосом своїм!

Як незагнуздана лошиця
несла крізь ніч мою жагу.

Та я ж без тебе тут лишився
як пожарище на снігу!.."

Він признається, що кохав не одну, але саме з Геленою був щасливий. Вона мала незвичайну, гордовиту красу. Та вона зрадила його з "метким панком":

"Таке нікчемне – кидик, сухоребрик,
ще й зачіска не наська – левержет.

Улестив пані, спритний на підмову.

Нагледів гроші і звивавсь як вуж.

А я в походах. І ключі від схову
довірів гетьмановій, а кому ж?"

З горя Хмельницький п'є:

"Та я нап'юся,

та я заллюся,

та я на камені постелюся!

Та я ж не в Суботові,

я ж тут в Паволочі".

Гетьман навіть роздумує, що одна з причин поразки – Гелена і її вчинок.

"Одне, що в Бога я просив –

щоб дав мені забуть цю жінку.

Вона була як слід змії

Як гріх з отрутою надпитий.

Я не ненавидів її.

Я був понижений і вбитий.

Я пив. Я мучився. Не спав.

Боявся посміху, як пастки.

Ось я такий і воював.

В мені було зерно поразки".

"В ніч перед боєм щоб така наруга!

З таким лицем як стать під корогви?!

Та щоб якась там жінка недолуга! –

ти гетьман чи ти хто? Та викинь з голови!

Ти ж не якийсь розніжений паночок,

щоб тільки й думать, люб ти чи не люб

Ти маєш двох синів. Дорослих маєш дочок.

Це їм пора любитись, брати шлюб

А ти, не встигла вмерти їхня мати

привів у дім ненависну чужу.

То що ж ти хочеш з того всього мати?

Ну от і маєш зраду та олжу.

Тепер твій син од горя бешкетує.

Квітучі села спалює орда.

А ти сидиш без війська, без шкатули.

Та ще й про жінку думаєш. Біда."

У наступних роздумах Хмельницький винуватить вже не жінку, а себе, ба мало приділяв їй уваги:

"...Було, заскочу до своєї хати,

щоб до півночі тебе кохати.

Та й знов на ляха або на хана.

Це я винуватий, це я, кохана!

Бо що ж півночі, що ж ті півночі

тобі, розкішній, до ласк охочій?

Недоголублю,

лиш кров тобі збурю.

Прийду до жінки – залишу бурю.

І це ж роками, не день, не тиждень,

я все в поході, все наодлуці..."

Та потім Хмельницький думає:

"А може, матері твоєї осичина,

була ти мною вже пересичена?

Та з доброго харчу, ледачу й тлусту,

тебе потягло на таку капусту?!

Бриджусь тобою, тля лопушана!

Яка еси – така тобі й шана".

Гетьман п'є вино і кається перед народом:

"Є в мене тут і келишок, і кварта.

Я п'ю до вас! А ви десь там, десь там –

Настав мій час сказати свою правду.

Кому скажу? Оцим старим хрестам?

Хрести, хрести! Послухайте, я п'яний.

Візьміть мене, я смерті не боюсь.

Як Святополк, що звався Окаянний,

я в цій фортеці об каміння б'юсь!

Та я ж не вартий мідної пиняжки.

Щоб так страждати через ту змію!

Призвів людей до прірви, до поразки,

то хоч покайся!.. Каюся і п'ю."

Від роздумів про Гелену Хмельницький переходить до роздумів про бій:

"Усі держави б'ються між собою.

Ми ж за державу билися свою".

"Чи справді вірив я у перемогу

в такій тяжкій нерівній боротьбі?

Так, вірив я. Найперше вірив – Богу.

І вірив людям. Людям і собі."

На гетьмана йшло до двіста тисяч війська, йшов весь "охочий світ служити
королям":

"І наймані полки. І навіть німець Страус

мені у саме центро поціляв.

Там був француз, розчесаний на проділь.

І влох, і угрин, і литвин, і сакс".

Козакам навіть дивно було, коли побачили важко озброєних ворогів, у латах, у
обладунках:

"...в залізо геть закуте одоробло,

є тільки те, чим сісти на коня.

Вгорі перо, на грудях Божа Мати.

На ліктях сяють срібні маслаки.

Таке залізо спробуй проламати.

Оце вояк! – не те що козаки.

Шолом, нагрудник, все на нім як влито.

У нього й кінь захищений як слід.

А ми – у свитах. Куці чорні свити.

Рукава – й ті, щоб вільно, – навідліт..."

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Гетьману було прикро, що з нього насміхалися поляки: Вишневецький, Конєцпольський, князь Єремія, Фірлей, Чарнецький, Страус, Хубальд, Пшепюрський, Потоцький, Лянцкоронський. Хмельницький зізнається, що любив Польщу, жив би з нею в мирі, "якби не безголові". Єдиним мудрим правителем він вважав Володислава:

"...Коли дійшло до зброї, до нього я подався.

Мене вночі до нього таємно увели.

І я сказав: – Королю, вгамуй своїх підданців.

Вони ж мені до розпачу народ мій довели!

Король мені сказав: – Ти ждеш моєї згоди?

Чи дозволу питаєш? За шаблю сам берись.

Ти хто, дитя чи гетьман? Я дав тобі клейноди.

Мені самому скрутно. Вони такі. Борись..."

Але Володислав помер:

"...Володислав був мій патрон.

Ян-Казимір від нього нижчий.

Я підсадив його на трон,

тепер він хоче мене знищить".

Згадуючи битву під Зборовом, Хмельницький розуміє, що міг тоді знищити панів, але в ньому тоді "підданець гетьмана презміг". І Богдан відвів свої полки, "повернув їм гонор і свободу". Та на другий день король уже поводився гордо, а Хмельницький мусив зігнути перед ним коліна:

"Я дав їм вийти звідтіля.

Я не хотів принизить короля!

От і живу, як цурка в смолоскипі.

Себе картаю в пам'яті живій. –

Чого ж ти їх не вистріпав на Стрипі?

Тепер би не програв на Пляшовій!"

Була у гетьмана і можливість взяти "шапку Мономаха", коли він вступав у Київ після Пиляви, після Жовтих Вод, коли народ називав його Мойсеєм, але він цього не зробив.

Шрамко повідомляє гетьману, що бачив, як повели полонених. Серед них Шрамко шукав сина. Роздумуючи про долю рідної землі, Хмельницький робить висновок:

"Розп'ято нас між Заходом і Сходом

Що не орел – печінку нам довбе.

Зласкався, доле, над моїм народом,

щоб він не дався знівечить себе!

Бо хто б там що про волю не курникав,

свою темноту називавши сном,

бува народ маленький, а – великий.

А ми давно розбобтані багном."

І ще роздумує, що народ мусить мати своїх речників, піїтів:

"...ми такі і є в очах всієї Європи –
козакко, чернь, поспільство для ярма.

Ізгої, бидло, мужики і хлопи,
В яких для світу речників нема".

"А що у нас робить всесвітньому піїту?
Ні світського письма, ні людських понять.
Піїти всіх земель говорять всі до світу.

А наші все до себе гомонять.
Ну, а якби нам матінка Оранта
підкинула Вергілія чи Данта?
То й був би він тут за приблуду
і невідомий на весь світ
неодукованого люду
неошанований піїт."

"Ми – лірники. Ми любимо вертеп.
Нам головне – співати про калину."
Весь час свобода чомусь втікає з наших рук:

"Боролись ми. Боролись наші предки.
Вже наших втрат неміряне число.
А знов свободу починай з абетки.
А знову скрізь те саме, що й було".

"Все як у прірву. Корсунь, Жовті Води.

І що не шлях, то вічний манівець.
От тільки схопим дешицю свободи,
і знову, знову все іде в нівець!

І знов на нас якась лиха година.

І знов свобода зрубана на пні.
Ох, у житті свобода лиш єдина,
одна свобода – та, що у мені!"

Хмельницький згадує своїх дочок, синів: Тимоша, малого Юрія та ще одного, якого
"Чаплинський до смерті заповор" у Суботіві. Та гетьман вважає, що повстав не тільки
тому, що Чаплинський вбив сина, забрав Гелену і знищив хутір, а тому, що поляк:

"...все одніме – і не тільки в мене.
У всіх одніме – і не тільки він.
І треба гнати всю оту ватагу.
Звільнитись треба від того звір'я.
Якщо вже я дізнав таку зневагу,
то як живуть безправніші, ніж я?!"

Спочатку Хмельницький був вдавня до суду, але його посадили в тюрму. Але:

"Воно з-за ґрат свободу краще видно.

То добрий вишкіл іноді – тюрма."

Гелена, уже дружина Чаплінського, приходила до Хмельницького у тюрму, а шляхтич, що стеріг, випустив його, і Богдан пішов на Січ. Там його вибрали гетьманом, хоч король вважав його ще своїм підданим і дав привілеї з королівським іменем:

"З гармат смальнули, сніг сипнув з гілля.

Я тішився клейнодами своїми.

Але чому – імено короля,

а не ім'я священне України?!"

"Не випросив. Не вкрав. Не забогарадив.

Узяв свободу, приналежну нам.

Дивуйся, світе, я ще їх і зрадив!

А що я, власне, винен тим панам?

Настав мій час, і я задав їм хлости.

Хіба я раб, щоб жити з їх щедрот?

Для них я – вождь збунтованого хлопства.

Для мене я – замучений народ."

"Всі люблять Польщу в гонорі і в славі.

Всяк московит Московію трубить.

Лиш нам чомусь відмовлено у праві

свою вітчизну над усе любить."

Гетьман думає, що народові потрібно ще "...мислителя, піїта, щоб володів – як шаблею – пером!", бо:

"Молюся нашій пресвятій Покрові.

благослови і пера, і шаблі!

Бо лиш народи, явлені у Слові,

достойно жити можуть на землі."

Найогиднішим Хмельницькому був Вишневецький, бо:

"Король, султан, визискувач, торгаш,

гнобитель, кат, загарбник войовничий –

то все чужі. А Вишневецький – наш.

І ось тому для мене він найгидчий.

Він од князів веде свій родовід.

Являє віть шляхетну і відому.

У нього жінка з роду Радзивілл.

У нього мати – Могилянка з дому."

Через усі ці спогади Хмельницький відчуває зараз втому, зневіру. Але відчуває, що не має права померти. Думки знову повертаються до Гелени, яку в нього спочатку викрали, потім він її відібрав. Їх навіть обвінчав Іоасаф – "Душпастир і козак, єдиний у двох лицях".

Шрамко, "чоловік непоказний на вроду. Худий і хоровитий, і не мужицька кість",

приносить гетьману новини з містечка. Якось він почув, що вже і гетьмана обрали, і не одного. Богдан відразу розуміє, що кілька гетьманів і така боротьба не приведе до добра:

"Отак воно і йдеться до руїни.

Отак ми й загрузаємо в убогство.

Є боротьба за долю України.

Все інше – то велике мискоборство".

Про український народ гетьман думає так:

"Не звикли думать, звикли говорити.

Кричати звикли – "слава" та "ганьба".

Злиденний дух, прикутий до корита,
лише ногами правду розгріба."

Та ще є віра в гетьманові, є надія. Бо навіть джура, якому він дозволяє йти на пошуки тієї дівчини, не покидає свого гетьмана.

І знову гетьман перебирає в пам'яті усі причини поразки:

"...Що зброя в короля не те що наші пристрої?

Що в нього Хубальдт, Страус, Радзивілл?

А я мав жменьку турків із Силістрії

та Тугай-бей ногайців нам привів.

Що хан Гірей не кращий із Гіреїв?

Татари добрі воїни. А він –

аби набрать невільниць для гаремів.

Це хан-здобичник, воїн не для війн.

Що наше поле тужить за сівбою?

Що коні харапудяться в грозу?

Що в тих походах – поки діждеш бою –

возами хворих з табору везуть!

Що я мав привід для тяжких сугестій?

Що чув прилюдне глузування й сміх?

Принижений, покривджений на честі,

я переможцем бути вже не міг.

Що був туман? Що третій год розруха?

Що військо потерпало від дощу?

Кому скажу і хто мене послуха?

Чи ж думав я, що край занапащу?!"

Відкинувши роздуми, гетьман якось виходить у знищене село. З п'ятдесяти хат немає жодної цілої. Але в селі Хмельницький бачить півня, собаку, навіть зустрічає старого діда, що робить глиняні свищики. Гетьман купує їх, але не признається, хто він.

Думки гетьмана линуть у дитинство. Він згадує дивну пригоду, яка трапилася з ним. Якось, коли він ще вчився у латинській школі і мав, може, років сім, здійснювся вихор і обніс його тричі довкола костюлу, а потім поставив на місце цілого і

неушкодженого. Змалку він читав Плінія, Плавта, Катулла і задумувався про долю свого народу і його загарбників:

"Не пощастило нашому народу.
Дав Бог сусідів, ласих до нашестя.
Забрали все – і землю, і свободу.
Тепер забрати хочуть вже і честь.
Ми вже мов корінь для чужої брості.
чужинських понаклепано гербів.
Тепер у нас господарями гості,
вони людей тут мають за рабів.
Сусіди з півдня теж кривоприсяжні,
З ордою прийде помагати хан, –
з них має всяк сириці десять сажнів,
щоб тут же й людність брати на аркан.
Сусід північний, хижий і великий.
Дрімучий злидень, любить не своє.
Колись у греків Янус був дволикий.
А в цих орел двоголавий. Заклює."

Нарешті Шрамко ("Кволенький піп, хода уже стареча") знаходить свого сина, який ще має "військо" з п'ятдесяти козаків.

Гетьман, піп, відьма, джура і зброяр і далі сидять у розбитій фортеці. Коні пасуться, Богдан ходить у ліс, шукає гриби, їсть суніці. Якимсь вночі він пильнує фортецю, а вдень спить, і сниться йому миле дитинство. Тепер, коли гетьман на самоті, він міг би писати. Та він звик писати лиш офіційні документи...

"Чому у нас немає ще Горація?
Умієм добре шаблею махати,
червоні ружі сіяють біля хати.
Вмирати вмієм, по степах гасати.
але себе не вмієм написати.
У цій страшній великій боротьбі
не вмієм так сказати о собі,
щоб світ здригнувся і на всі віки
були преславні наші козаки –
як ті Ахілли і як ті Геракли.
На це у нас щось розуму забракло.
Бо поки ми тут про свободу мимрили,
то інші вже свободу й здобули.
А ми усе співаєм, як ми вимерли
або як нас в неволю продали.
І де той геній, до народу дбалий,
щоб розбудив наш умисел оспалий?!"

І не нікчемним словом, що як нежить,
а як народу гідному належить!"

І ще:

"...наше слово дожило до смерті,
але для світу й досі ще не є.

Бо ми такі. Ми прості. Ми в кожусі.

Не знаєм як. Не звикли до свобод.

То треба ж якось піднімать на дусі,
а не в болото втоптувать народ!"

"Та прийде час, як перед Богом свідчу
ще буде Слово, більше за слова.

Але чи й справді ми німі для світу,
чи, може, трохи світ недочува?

Ми воїни. Не ледарі. Не лежні.

І наше діло праведне й святе.

Бо хто за що, а ми за незалежність.

Отож нам так і важко через те."

Постійне загарбання наших земель призвело до того, що "У нас хлоп'я на ноги
зіп'ялось - і вже притьма хапається за зброю,

"У нас баби - і ті стріляють дулями.

І все одно - віками у ярмі.

Усім чужі. Для світу незначущі.

Чи що ніяк не вирвемось самі.

Чи що у нас сусіди загребуші.

Ми, вільні люди вільної землі,

тавро поразки маєм на чолі".

Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.

Авторські права на переказ належать Укрлібу

Хмельницький думає про Мойсея, який вів свій народ. Але Богдан - не Мойсей, та й
земля обітована - уже під ногами.

"Був мій народ співцем і сіячем.

Я все зробив би без проливу крові.

Так ви ж пройшли вогнем тут і мечем!

Ви кажете: ми темні. Ви кажете: погроми.

Але чому ж не чути з правдивих ваших пащ

про тих погромів чорні буреломи,

які вчинив Чарнецький тут і Лащ?!

Що вже віки нема од вас рятунку.

А ще зветися лицарі, бундючні павичі.

Хан палить села хоч для пограбунку,

а Радзивілл – для світла уночі!
Так наступили цій землі на груди,
що й стогін вже не вирветься з грудей.

Князь Вишневецький вішає повсюди,
а Лащ у церкві вирізав людей.

Це ж треба мати сатанинський намір,
чаїть в собі невиліковний сказ,
щоб тяжко так знущатися над нами
та ще й у всьому звинуватить нас!"

"Я знаю свій народ. Кляню його пороки.

Але за нього Господа молю!"

"...Цьому народу світ уже немилий
від зайшлих вбивць і від своїх нікчем."

Поки Шрамко десь блукає, Хмельницький навідується до діда в селі. Дід у всіх бідах і далі звинувачує гетьмана.

Якось до гетьмана забрів циган з циганчам. Хмельницький пригрів хлопчика, і нові знайомі залишилися. Шрамко повертається з новиною, що Вишневецький раптово помер. Богдан лиш сказав: "Хвалити Бога, я дожив занепаду страшного ворога свого!"

Відьма кудись вирушає, а Хмельницький згадує, як вона колись прибилася до нього з доріг війни, і він дав їй притулок у Суботові.

"Але на що вже відьма незлобива,

А й та чогось Гелену не злюбила..."

Відьма часто пророкувала про перемогу чи поразку в тому чи іншому бою. Хмельницький вірив їй, не вірив лише про Гелену, а тепер не може собі цього пробачити. Кілька днів відьми не було, а коли вернулася, говорила, що "на Лису Гору на мітлі літала". Гетьман попросив поворожити і викликати дух полковника Небаби, бо "Правдивий був козак, не збреше й звідтіля". Відьма викликала дух козака, який з'явився без обох рук,

"...аж не було чим запалити люльки.

Так ось чому тебе, сердегу, вбито!

Вже не було чим битись, орле наш..."

І ось що пророкував Небаба:

"Великий муж Богдан.

Та врятувати край свій не судилось.

Ще зо два рази він задасть їм хлости.

Ще наостанку шаблею смальне.

І щоб навік позбутись Йогомости,

цареві, необачний, присягне.

Своє гетьманство славне осоромить,

зведе надовго з доброї тропи".

Про Богуна Небаба сказав:

"Він шаблю переломить,
об землю брязне і майне в степи.
І буде місто зватись Переяслав.
І будуть плуга перти гречкосії.
І три зорі дивитимуться в ясла.
І Україна ждатиме Месії.
Не раз повстане, але всує, всує!
Чорнильну лжу породить каламар.
Усіх одурить, вольності скасує,
задавить все підшитий лисом цар.
Коли ж віднімуть у людей і мову,
коли в сибірах закатруплять їх,
душа Богдана в розпачі німому
нестиме неспокутуваний гріх".

Небаба розповів ще, що прах Хмельницького "Чарнецький виверне із гробу і вистрелить з гармати", а рід гетьмана урветься і згасне, "Тиміш загине в битві під Сучавою, а Юрій десь в турецькій стороні".

А через двісті років:

"На землю прийде гетьман слова,
Богдана п'яним назове." (про Шевченка)

Після цього пророкування Хмельницькому знову сниться зелений кінь:

"Страшний, огнедихатий.

Пробив стіну і перекинув сні -

Кривава піна впала на тини -

В зеленій гриві зорі мідяні -

І чорна жінка верхи на коні."

Богдан думає, що це вже його настигає смерть,

"Але ж ні, це не Смерть моя, це іще не за мною.

Ця жінка чомусь здається такою земною!

Схилилась до мене, поклала мені на скроні

такі прохолодні, такі ласкаві долоні!

Чи це якісь чари? Чи снів гарячкових сваволя?

А, здогадався, ця жінка - це моя Доля!"

"...Чи це душа самої України

прийшла до мене в мій останній час?

Віщунка баба все на мене глипа,

щоб я у слові мислі не одбіг.

- Та це ж вдова полковника Пилипа,

який іще під Корсунем поліг! -

шепоче відьма. Човгає старенька.

Так ось до кого їздила вона!

- Це ж Ганна. Це ж сестра Золотаренка,
із ніжинських полковників. -
Смутна ця чорна жінка. Мовчазна і горда.
Либонь, зазнала всіх поневірянь.
Така, мабуть, була княгиня Ольга,
коли загинув князь у деревлян.
І я подумав: - Боже мій! Свята. -
На Ганну глянув якимось по-новому.
Ця вірна навіть мертвому. А та
була невірна і мені живому!"

Наступного дня Хмельницький і Ганна йдуть до лісу. Ганна розповідає, що вперше побачила його, коли в'їжджав до Києва через Золоті Ворота:

"Тебе стрічали юрми велелюдні.
Тобі кричали: "Слава!" за версту.
Дзвонили дзвони наче на Великдень.
Стояв над містом малиновий дзвін.
Своїм лицем, таким неспоконитим,
ти вабив зір. Всі ждали перемін..."

Ганна тоді була вбита горем: вона шукала чоловіка Пилипа. Серед вершників вона наче побачила його тінь.

Гетьман просить Ганну повертатися додому, не бути з ним на цих руїнах, але жінка говорить:

"Мій гетьмане, наш батьку, наш Богдане!
Але й мені ж не краще далєбі.
Та це ж для мене щастя пожадане -
у чорний день твій бути при тобі."

У серці Хмельницького озивається любов до Ганни, але йому соромно, бо він "від неї старший на життя!":

"А це не смішно - раптом оженитись?
Вже ж у душі осіла чорна згар,
гірка як згар в одстріляних рушницях.
Вже смерть поклала руку на плече.
Знов брати шлюб?.. в моєму-то годочку?.."
"Якби ж мені така любов раніше!
Буває ніч, щасливіша, ніж ця?
Твої вустонька найніжніші,
осолода мого лиця..."
"...Це все як сон, це все як божевілля.
Я вже як дим - і сивий, і гіркий.
Я Хмелем був. Тепер моє похмілля.
Навіщо я тобі тепер такий?"

З Ганною він ділиться своїми побоюваннями щодо Москви:

"Ні, Ганно, ні! Аби лиш не з Москвою.

Хай Україну чаша ця мине.

Вже краще з турком, ляхом, із Литвою,

бо ті сплюндрують, а вона ковтне.

Це чорна прірва з хижою десницею,

смурна од крові, смут своїх і свар,

готова світ накрити, як спідницею

Матрьюха накриває самовар.

Був Київ стольний. Русь була святою.

А московіти – Русь уже не та.

У них і князя звали Калитою, –

така страшна захланна калита!

Дрімучий світ. Ні слова, ні науки.

Все загребуще, нарване, хмільне.

Орел – двоглавий. Юрій – довгорукий.

Хай Україну чаша ця мине!"

Хмельницького мучить совість за своє пізнє кохання, соромно перед її покійним чоловіком: "Він хоч поліг – та в битві переможній. А я зазнав поразки – і живий."

"...А я живий. І знову прагну бою.

І перемоги. Хай на схилку літ –

труну звелю возити за собою,

а ще піти подужаю в похід!"

Шрамко приходить і розповідає, що козаки ходять по селах, перебрані на ченців і жебраків, збираючи нові сили. Гетьман сумнівається, що його ще хтось підтримає, але Шрамко переконує, що є надія, що треба писати універсали, піднімати, кликати людей. Ганна говорить, що її брат уже сповістив полковників, що гетьман живий. До Хмельницького приходить його писар аж з Волині і починає писати універсал. Приходить і син Шрамка, перебраний ченцем. Він повідомляє, що зі своєю пів сотнею готовий служити гетьману, а по всій Україні є багато козаків, готових до повстання. І от Хмельницький вирішує починати все спочатку. Шрамкові пів сотні будуть розносити універсал по всій Україні. Хмельницький прощається з Ганнусею, пообіцявши, що вони повинчаються у Корсуні. Гетьман доручає надійним людям відвезти Ганну у Чигирин, бо вона уже гетьманша.

Приходить перші дві сотні козаків, і:

"...знов у лузі заіржали коні.

Деся крізь ліси пробився Джеджалик.

Богун іде. Пушкар от-от прибуде.

Чи я вже бути гетьманом одвик,

що серце мало не розірве груди?!

Стою. Стрічаю воїнів. Молюсь.

На схилі, сивий, кланяюсь їм низько.
Дві сотні... Три... Не дай Бог, помилюсь.
І ще... І ще... І ще їх ціла низка!
Прийшли... Спасибі... Ось мої полки..."
На городищі збираються усі прибулі козаки:
"...такі у нас знамена щонайвищі! –
що аж халяндру скаче циганча.
Шатрів нема – нічого, сплять під зорями.
Обоз відстав – приїде на волах.
Ми хлопці молоді. І поле в нас не зоране.
І сон наш стереже сторожа на валах."

Зранку піп Шрамко відслужив за упокій полеглих. До гетьмана приходять Пушкар, Богун, Джеджалик, Ганнин брат – Іван Золотаренко. Богун подає Хмельницькому клейноди з булавою. Вони обіймаються при війську. Навіть старий Шрамко одягає ризи і лаштується у похід. Дід-гончар нарешті впізнав у Богданові гетьмана, перехрестив його та усміхнувся. Зброяр залишився у вежі, віщунка приготувала на дорогу хліб і питво, циганча проводжало гетьмана по схилах.

Хмельницький вирушає у похід. На прощання він нахилився до своєї Долі:
"Я їй сказав: – Чекай в Чигирині.
Ми переможемо. Не такі ми й кволі.
Не допускай такої мислі,
що Бог покаже нам неласку.
Життя людського строки стислі.
Немає часу на поразку."

*Стислий переказ, автор переказу: Світлана Перець.
Авторські права на переказ належать Укрлібу*